

Omdöme och metaforer – för en breddad syn på det mänskliga psyket

Med glädje konstaterar jag att det kommit två nya svenska böcker: *I metaforeernas landskap* av Gudrun Olsson (2020) och *Horisonten finns alltid kvar: Om det bortglömda omdömet* av Jonna Bornemark (2020). Här finns flera gemensamma nämnare och de båda författarna gör kopplingar mellan olika discipliner: psykologi, pedagogik, filosofi, samhälle och till existentiella frågor. Bornemark skriver också om styrsystem och en översvallande samhällsbyråkrati medan Olsson skriver om kärlek och förluster. Deras begrepp *metafor* respektive *omdöme* handlar båda om transformation och brobyggande. Jag har funnit det intressant att jämföra de båda arbetena.

Bakgrund

Hur gör man för att få syn på något? En metod är att kontrastera det mot något annat, skriver Bornemark (s. 22). Teorier börjar därför ofta med binära distinktioner. För de psykodynamiska teorierna har det handlat om: inre-yttre, fantasi-verklighet, insikt-utagerande, passivt-aktivt, objektivet-subjektivt, etc. Dessa teorier har nästan uteslutande varit individualpsykologiska och därmed saknat begrepp och språk med vars hjälp man kan beskriva samspelet mellan fenomen i den intrapsykiska sfären och fenomen i den yttre verkligheten och *de interpersonella relationernas sfärer*, med Thomas Ogdens formulering (1982, s. 28). Som en reaktion på detta uppstod på 1980-talet den relationella psykologin som har arbetat med att utveckla en två- och flerpersonspsykologi (Wänge, 2019).

Den relationella psykologin försöker överbrygga dimensionen: individuellt-interpersonellt. Olssons och Bornemarks teman handlar om en snarlik dimen-

sion – den mellan det personliga och det kollektiva. Författarna är professorer och använder sig samtidigt av personliga och professionella erfarenheter, en säregen kombination av hög teoretisk nivå och ett djupt personligt anslag. De överskrider därmed den naturvetenskapliga strikta uppdelningen mellan subjekt och objekt och klyftan mellan det specifika och generella. Olsson använder sig av sina personliga kärleksrelationer och förluster och Bornemark av sina erfarenheter som till exempel patient och lärare.

Kunskapsteori & evidens

Författarna har ett starkt kunskapsteoretiskt intresse och vill bredda vårt tänkande om det mänskliga psyket. Som forskare har de länge brottats med en inskränkt och ensidig akademisk syn på människan. Det rådande naturvetenskapliga idealet och synen på kunskap skapar endast ett visst slags vetande men missar kunskap som ser annorlunda ut och nås med helt andra infallsvinklar.

Författarna går tillbaka till Aristoteles. Han hade en långt bredare syn på kunskap än vi har idag, skriver Bornemark (2018, s. 51). Vetenskapen har krympt till detsamma som evidensbaserings. Evidens, betydde från början, det som är uppenbart, skriver Olsson, men den har idag förlorat den nödvändiga erfarenhetsnära kopplingen (s. 72). Nuvarande tolkning av evidens handlar om en säkerställd sannolikhet, ett statistiskt samband. Bornemark menar att detta bygger på ett antagande om att en viss orsak får en viss verkan varje gång – samma effekt varje gång (s. 40). Detta är uppenbart inte fallet när det till exempel gäller psykologiska och pedagogiska interventioner som oftast är starkt situationsspecifika.

Hur vetenskapligt något är, graderas utifrån vilken metod man använder. Olsson skriver att ”metoden stod i vägen” för den kunskap hon sökte (s. 37). Bornemark hävdar att vetenskaplighet istället bör handla om att anpassa metoden efter de fenomen som skall studeras (s. 153). I förlängningen kan den nu rådande kunskapssynen utgöra ett hot mot demokratin. Hon hänvisar till filosofen Hannah Arendts begrepp *den banala ondskan*. Denna kan uppstå när utförarna och admi-

nistratörerna inte tar ställning till den verksamhet man bedriver – utan bara blint lyder order (s.156).

Förhållandet till icke-vetandet

När man söker forskningsanslag skall ansökan vara skriven så att det verkar som om man redan gjort studien, skriver Olsson (s. 375). Bornemark har liknande erfarenheter: ”Om jag skall skriva en forskningsansökan så måste jag /.../ tala om exakt vad som saknas och precis hur jag skall göra för att ta reda på det som saknas.” (s. 23). Man måste alltså veta vad icke-vetandet är! Forskningen är långt ifrån det öppna kunskapsökande som den borde vara, menar de.

Med den vetenskapliga revolutionen har vi förlorat kontakten med icke-vetandet. Gränsen mot icke-vetandet har varit mycket provocerande för (natur-)vetenskapen som försökt skapa en distinkt åtskillnad däremellan – en mur enligt Bornemarks terminologi (s. 15ff). Men vi är tvungna att leva, prioritera och agera även när kunskapen är långt ifrån fullständig. Detta har väl inte minst den pågående Coronapandemin visat. I sin hybris har vetenskapen utnämnt sig själv till den enda möjliga sanningen, vänt ryggen till icke-vetandet och upprättat en mur utanför vilken man har förpassat det man inte vet, tillsammans med religion och mystik, menar Bornemark. Hon använder horisontbegreppet, förknippat med den fenomenologiska filosofen Hans-Georg Gadamer. I stället för att strikt avgränsa vårt vetande mot icke-vetande måste vi blicka mot horisonten – mot det vi inte vet. Horisonten försvinner aldrig, den bara förflyttar sig. Även Olsson är inspirerad av begreppet *horisontsammansmältning* (s. 151). Inom den relationella psykologin har Donnel Stern utvecklat detta kunskapsperspektiv i flera böcker.

Den psykodynamiska teorin har haft ett ambivalent förhållande till icke-vetandet. Från Freud, Jung och framåt har den begreppsmässiga ramen varit baserad på positivism och en korrespondenslära med en objektiv, fenomenologisk värld. Allt vetande som inte varit helt individuellt avgränsat har betraktats som mystik eller religion. Jung avfärdades som mystiker – vilket han också var – men hans viktiga upptäckter går att förstå i en annan teoretisk förståelseram. Det hand-

lar om en slags förobjektlig, överindividuell erfarenhet som har sitt utvecklingspsykologiska ursprung i tiden som spädbarn, innan man har någon psykisk representation av en egen avgränsad kropp, hävdar Henry Elkin (2016). Han benämner detta stadium för primitivt eller förfenomenologiskt (primordial).

Förhållandet till icke-vetande måste vara dialektiskt. Inom psykoterapi arbetar vi främst med patientens subjektiva sanning. Det som vi betraktar som fakta har ursprungligen nått oss via tolkning av våra sinnesintryck. När det gäller neutrala, affektivt oladdade naturvetenskapliga mätresultat kan vi vara ganska så överens om fakta. Men när det gäller att förstå en annan människa, som man gör i psykoterapi, handlar det om det sociologen Anthony Giddens avser med *dubbel hermeneutik – min* förståelse av den andres självförståelse, skriver Olsson (s. 37f). Då rör det sig om tolkning av redan tolkat material.

Författarna betonar värdet av ”att kunna stanna kvar lite längre i icke-vetandet och inte genast fly därifrån” (Bornemark, s. 189). Om vi skall kunna upptäcka något nytt måste vi försöka låta bli att genast kategorisera och organisera det vi upplever. Detta är ett ofta diskuterat ämne inom den psykoanalytiska teorin. Olsson hänvisar till W.R. Bions välkända uttryck ”utan minne och begär”. Det är först när man avhåller sig från målformulering som man kan upptäcka något nytt (i Olssons exempel handlar det om psykoanalytisk terapi) (s. 374).

Kroppen, sinnlighet & känslor

Våra perceptioner bygger på kroppsliga sensationer, det vill säga kroppen är vår ursprungligaste källa till kunskap. Empati har sin grund i vår introspektion – förmågan att känna in och känna igen. Bornemark hänvisar till filosofen Martha Nussbaum, som menar att känslor binder samman ett objekt med ett värde (s. 51 ff). Känslan ger oss information och hjälper oss med *vad* som är viktigt och vad som är situationsunik. För att värdera, krävs en känslapparat som skall kultiveras, skriver Bornemark. Känslorna hjälper oss med riktningen – vad som är bra eller dåligt i en viss situation.

Olsson refererar till filosofen och psykiatern Carl Jaspers som kritiserade att vetenskapen förutsätter en uppdelning i kunskapssubjekt och kunskapsobjekt – den som vet är skild från vad man vet (s. 302). H. S. Sullivan var pionjären inom den relationella psykoterapi som menade att terapeuten skulle samspela med patienten som en *deltagande observatör* och inte bara passivt observera.

I arvet efter Descartes har vi skapat en kultur där vi allt som ofta ställer känsla i motsats till förnuft, skriver Bornemark (s. 86). Den cartesianska uppdelningen åsidosätter själva grunden för vår kunskap: kroppsförankringen och sinnesförmågelserna. När det gäller vårt omdöme är känsla och förnuft tätt sammanvävda. I sin förra bok *Det omätbaras renässans*, om den cartesianska kunskapssynen, hävdar hon att Descartes i sina sista arbeten själv började försöka överbrygga den splittring han tidigare hade postulerat. Inom den *intersubjektiva systemteorin* (IST) har det skrivits en rad kritiska arbeten om dualismen (Wänge 2019). I sin utveckling av den så kallade *personologin* (Henry Murray, Silvan Tomkins, se: Wänge, 2019 s. 343) hävdar de att en teori alltid har en mer eller mindre stark koppling till teoretikerns personliga, subjektiva värld som därifrån transformerats till något universellt i teorin. Descartes avhandlas framför allt i Stolorow, Atwood & Oranges bok *Worlds of Experiences* (2002).

Metaforer

Olssons boktema är metaforer och hon avhandlar därför känslorna via detta begrepp. Kroppsupplevelsen är en primär metaforkälla och hon ägnar två kapitel (5 & 6) åt kroppens och handens metaforik. En metafor definieras som: ”att beskriva en sak i termer av en annan så att det utifrån denna jämförelse uppstår en tredje sak [varvid en] ny idé föds, ...” (s. 21). I kontrast till de terapier där man bara arbetar på en medveten nivå med att förändra beteende, kräver psykodynamisk terapi ett metaforiskt sätt att se på världen, skriver hon (s. 62) Vad annat kan jag höra i patientens tal än det som sägs? Säger det något om hur patienten upplever sin situation, vilka erfarenheter patienten bär

med sig – vad som förefaller möjligt eller inte möjligt, tron på livet, på relationer, på kärleken, etcetera.

Olsson har stöd av Arnold Modell (2003) som hävdar att metaforer utgör en grundläggande form av kognition som är helt nödvändig för att vårt psyke skall kunna konstruera mening, vilket sker både i ens individuella psyke och i interaktion med andra psyken. Metaforer utgör en kognitiv entitet, i dubbel kroppslig bemärkelse: dels som *en omedveten neurologisk process*, dels som *något som skapas av kroppsliga sensationer* (2003, s. 27). Metaforer existerar oberoende av språket, vilket visar sig i gester, visuella föreställningar, kroppssensationer etc. Med begreppet metafor kan vi förklara hur något i en domän i hjärnan kan referera eller korrespondera till något i en annan domän – världen utanför, och hur vi kan förstå att mening samtidigt är gemensamt och privat. Det handlar inte bara om transformation mellan olika domäner utan metaforer kan också skapa nya perceptioner – upplevelser. Vi skulle inte kunna föreställa oss saker (imagination) utan denna metaforiska process, menar Modell.

Omdömet

Bornemarks tema är *omdömet* – ett personligt omdöme som närmast förpassats till skamvrån i skuggan av en förment vetenskaplighet och en ofta pseudo-rationell effektivitetsnorm. Det professionella omdömet har satts ur spel med hjälp av manualer, handlingsplaner och riktlinjer och kärnverksamhetens professioner har reducerats till rena utförare. En anledning till mätande och manualer är att man skall veta vem som har ansvar. Det paradoxala är att detta i praktiken leder till att ingen har ansvar, eftersom man bara hänvisar till att man följt riktlinjerna om det blir fel (s. 140). För att omdömet skall utvecklas måste även känslor och sinnlighet inkluderas, hävdar Bornemark (s. 184).

Omdöme är en metaformåga som består av vår förmåga att relatera till horisonter av icke-vetande där vi accepterar att vi inte vet allt. Vidare en förmåga att fånga upp *vad* som är viktigt. Ibland finns det utrymme för ett medvetet rationellt övervägande – ett vridande och vändande på situationen, ibland inte och då kan det goda omdömet bestå i att handla genast, skri-

ver Bornemark (s. 86). Detta måste kontrasteras med de situationer där det gäller stanna kvar lite längre i icke-vetandet och inte agera prematurt (s. 198). Ibland skall man alltså lita på sin intuition och agera snabbt – ibland är det bättre att avvakta. Ofta är situationen präglad av motstridiga krav och kunskaper. Det är här omdömet behövs för att balansera vårt agerande. Då räcker inte förutbestämda riktlinjer och regler. Inom den relationella psykoterapin har detta diskuterats. Irwin Hoffman (1998) menar att terapeutens interventioner omväxlande skall vara baserade på tradition och på spontant nytänkande.

Omdömet består också av det som filosofen Michael Polanyi benämnde *tacit knowledge*, en overbaliserbar, tyst eller underförstådd kunskap, skriver Bornemark (s. 151). Förutom ett slags beprövad erfarenhetsmässig intuition finns hantverksmässig eller ”kroppsnära” kunskap som är svår att förmedla verbalt – att slöjda, cykla, laga mat, medmera. Inom musiken talar man om ”lagring i muskelminnet” – när man en gång lärt sig ackorden till en melodi, eller en sångstämma, som därefter blivit omedveten. Detta har stöd i modern neurologisk vetenskap. Mark Solms hävdar att jaget ständigt strävar efter att automatisera och omedvetandegöra vårt agerande, eftersom vårt medvetande har en högst begränsad kapacitet.

Överbryggande, transformation & paradoxer

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att metaforer och omdöme utgör transformativa begrepp som syftar till att överbrygga binära uppdelningar och/eller förena skilda dimensioner. Bornemark, har ibland sin egen terminologi och talar om *valvbågar*: hennes begrepp för att hålla ihop de olika delarna till exempel i professionella paradoxala situationer. Vi befinner oss alltför mycket i en logik av antingen-eller (s. 133). Vid motstridande regelsystem går det ofta inte göra oss av med någondera av sidorna, skriver hon (s. 83).

En av den relationella psykoterapins ständiga fokus är att dekonstruera binärt tänkande. Vi har en stark generell benägenhet till antingen-eller-tänkande och till att ständigt skapa komplementära roller som dominant/undergiven, aktiv/passiv, förövare/offer.

Dessa mönster skapar fastlåsta relationella positioner som förhindrar genuin kontakt och närhet. (Wänge 2019, s. 248). Lewis Aron, Jessica Benjamin och Thomas Ogden är teoretiker som skapat begreppet *det Tredje* för att överbygga dessa positioner. Benjamins begrepp *doer-and-done-to* handlar om själva låsningen (Wänge, 2019).

Olsson och Bornemark är kritiska till den rådande synen på vetenskap och kunskap. De vill bredda synfältet och komplettera rådande metoder och praktiker. Det krävs också en ökad känslighet för kontext och specifika (till skillnad från generella) situationer. Botemedlen är multipla. Bornemark talar om att utveckla omdömet från individuellt till kollektivt. Det gäller att öppna upp nya perspektiv. Man betonar värdet av samtal om konkreta situationer (s. 174). Inom psykoterapin talar man om det konkreta i handledningssituationen. För att finna nya sätt att skapa kunskap på krävs det nya annorlunda förhållningsätt. Man skall experimentera, testa och leka. Leken omgärdas av regler, men man leker för lekens egen skull, skriver Olsson (s. 374). Leken har bara sitt eget ändamål och i den finns inte heller några rena misslyckanden, skriver Bornemark (s. 201f).

Coronapandemin har satt fokus på den saknade relationen till icke-vetandet. En politiker lär sig snabbt att svara nästan vad som helst förutom ”jag vet inte”. Det är skamligt att inte veta, och vi lär oss tidigt att täcka upp för eller undvika det vi inte vet, hävdar Michael Eigen (2011). När folkhälsomyndigheten blickar mot horisonten och ärligt och uppriktigt svarar ”vi vet inte” på frågor om Covid-19 kollapsar tänkandet hos många, eftersom något icke-vetande inte får existera. Jag tror detta utgör en huvudsaklig förklaring av kritiken mot FHM. Varför vet ingen? Vem bär ansvaret? Någon måste väl ändå veta? De ständigt återkommande ropen på nya instruktioner under Coronapandemin har också visat hur ovana och hur svårt det är för många att använda omdömet såväl på professionell som på personlig nivå.

Bornemarks och Olssons arbeten överlappar varandra. Detta är ingen tillfällighet utan det säger något viktigt om vår samtid. Rådande kunskapssyn begränsar

både vårt synfält och handlingsramen. Bornemark valde en röd färg på bokomslaget för att det är kampens färg. Kanske är det också framtida avgörande existentiella värden som står på spel. Jag avslutar med slutet på Bornemarks (s. 214) högtidstal vid riksmötets öppnande 2019:

”Lita på vårt professionella omdöme /.../ uppmuntra nya vägar för att öka omdöme och klokskap /.../ att inte tro på omdömet är att inte tro på människan”

REFERENSER

- Benjamin, J. (2018). *Beyond Doer and Done To. Recognition Theory, Intersubjectivity and the Third*. N.Y.: Routledge.
- Bornemark, J. (2018). *Det omätbaras renässans. En uppgörelse med pedanternas världsberravälde*. Stockholm: Volante.
- Bornemark, J. (2020). *Horisonten finns alltid kvar: Om det bortglömda omdömet*. Stockholm: Volante.
- Eigen, M. (2011). Chapter Three: I don't know. *Contact With The Depts*. London: Karnac.
- Elkin, H. (2016). *On The Origin of the Self. The Collected Papers of Henry Elkin, PhD*. Missoula, MT: EPIS Press.
- Hoffman, I.Z. (1998). *Ritual and Spontaneity in Psychoanalysis*. Hillsdale, NJ: Analytic Press.
- Modell, A. (2003). *Imagination & the Meaningful Brain*. Massachusetts: The MIT Press.
- Ogden, T. (1982/1987). *Projektiv identifikation och psykoterapeutisk teknik*. Sv.ö. Stockholm: N&K.
- Olsson, G. (2020). *I metaforernas landskap*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Solms, M. (2018). The scientific standing of psychoanalysis. *BJPsych International*, 15, 1, 5-8.
- Stern, D.B. (2019). *The Infinity of the Unsaid. Unformulated Experience, Language, and the Nonverbal*. N.Y.: Routledge.
- Stolorow, R., Atwood, G. & Orange, D. (2002). *Worlds of Experience*. N.Y.: Basic Books Routledge.
- Wänge, T. (2019). *Relationell Psykoterapi: introduktion & idéhistoria*. Sthlm: BoD – Books on Demand.

TOMAS WÄNGE
Leg. psykoterapeut,
Linnéstadens Psykoterapi-
institut. waange@telia.com